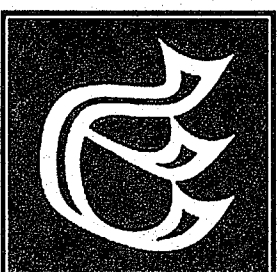

ברוך קורצווייל

מסורת על סיפורי ש"י עצבון

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ומל-אביב / תשל"ו

הוצאת שוקן
ספרו איכות

© כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן
www.schocken.co.il

כת של כלבים בירושלים ומושל בכיפה משער יפו עד לרחוב מוכרי ירקות...". (470). השקפותיו הדתיות של בלק מתבררות לנו בעמוד 471 ומציגתו עד מאוד היא הקוסמוגוניה של בלק, דעותיו במעשה בראשית (473). על אף הכל יש להדגיג, שלפני פגישתו הראשונה המלירעה עם יצחק קומר הזי יחסיו של הכלב עם בני אדם רק חיצוניים. אין זה משנה את העובדה שהוא חי חיים אינטנסיביים בקרב האדם, העדות היהודיות ובעיקר יהודי מאה שעריים. אבל המגע היוס-יומי, התמיד עם בני האדם עוד לא הוציא אותו מהחומות הכלבית, לא נתן לו לטשטש לחלוטין את הגבול הקיים בין עולמו לבין זה של האדם. כראיה משמשת לנו העובדה החשובה, שעצם שמו בלק, שבו תלויה השתלשלת הענינים והתפוצותו אל עולמו של האדם, הוא מעשה ידי אדם, פרי עבודת הכרנו יצחק. אם כן, ביודעים או בלא יודעים, רק האדם, אותו אדם יצחק, גרם לו לכלב לצאת מסתמיותו ול'הפך לבלק. אל נשכח שיצחק אפע היה לפי מקצועו אדם שמתפקידו דווקא להבליט את גוני גזירתם של העצמים, ומשום כך אותו מעשה שהוא עשה לכלב, משנה אותו תכלית שינוי: "פשט את מכתולו כלפי הכלב... וטבל את המכתול והרליך עצמו לפני הכלב וכתב עליו כמה אותיות". חשובה עד מאוד הערתו של המשורר: "אין אנו יודעים אם מלכתחילה נתכוון לכתוב מה שכתב, או לסוף נדמה לו שבמתחבה החילה כתב" (275).

אבל מעשה זה של יצחק אינו שונה מרוב מעשי בני-אדם, שיקשה להם להבחין אחרי שהדברים הגיעו לשלב מסוים, אם נתכוונו לענין זה לכתחילה אם לאו. והלא כל בעיית אחריותו ואשמחנו תלויה בשאלה זו. ורק דרך אגב ראוי לרמוז ששאלה זו ודאי שהעסקה את יצחק עד מאוד בקשר ליחסיו עם סוניה, "בלתי" של ידידו הטוב ביותר רבינוביץ. ויש מקום לשאול גם פה, כמו לגבי התפתחות פרשת הכלב בלק, מי נמשך לכתחילה יותר אחרי מי לאחר נסיעתו של רבינוביץ — יצחק

על בלק, הכלב הדימוני

ב"תמול שלשום", שאני רואה אותו כנסיון החשוב והמוצלח ביותר בשדה הרומאן החברתי בספרותנו החדשה, נודעת חשיבות יתירה לדמות הכלב בלק. קשר גורלי קשור גיבור הרומאן, יצחק קומר, ביצור דימוני זה. פגישתם הראשונה המקורית, וככל זאת ההכרחית במשמעות הטעונה עוד הסבר, מתוארת בפרק ארבעה עשר של הספר השני. מי נמשך אחרי מי? הכלב אחרי יצחק הצבע, או אפשר שיצחק כבר ידע על הכלב לפני שפגש בו, התקרב אליו, אם כי לאו דווקא לנציג המיוחד הזה של בני מינו, ל"כלב הוצות... מאותם הכלבים שהיו משוטטים בירושלים עד שלא נכנסו האנגלים לארץ".

שום סימן מיוחד אינו מסמן את הכלב הזה, הוא חסר אפילו את הצבע האופייני. "שערו ספק לבן ספק חום ספק צהוב". — אם מותר לדבר על משהו אופייני לכלב הזה, אפשר להזכיר באופן פאראדוקסי את סתמיותו. לפני פגישתו עם יצחק היה כלב סתמי, בעל עבר מסוים עם השקפות מדעיות מוצקות. חיי נקבעים מחוץ עולמו הוא ומקבלים את כיוונם ואת מטרותם ממעין לא-אכזב של מסורת כלבית עשירה, שעליה יודע עגנון למסור לנו פרטים מענינים ומדויקים. — מטבעו "בלק כלב פשוט היה ולא נחעסק במה שמחזיק לשכל... כל החנהגותו של בלק מצות כלבים מלומדה היחה" (469). המשורר נתן לנו גם להציג קצת אל שלשלת היחסין של בלק. בולטת אישיותו המהירה של אחד מאבות אבותיו, זה תובל הכלב שהיה מנהיג

עושה אותם לזחמו, בלא יודעים, אבל מה שהאדם, מנהל בית הספר, "כל ישראל חברים", פותר לו לכלב, צומח ועולה מתוך טעות "מדעית", בגלל שהוא קורא "כלב" כדרכו משמאל לימין. כך יצא "בלק", אבל זה אינו מברר לכלב, "שנתן לבן על האמה", את האמה לאמימה. מעשי בני-אדם, כתיבת מלים על עורו במתכוון או שלא במתכוון ופתרון מוטעה, מכניסים את הכלב לגמרי לאווירת האדם. הם קובעים את גורלו ואת שמו — אבל הם מוציאים את הכלב מסתמיותו. לכל אחד כלב משלו. יצחק חברנו משך לו את כלבו, את בלק לתוך עולמו. —

ב

בשני ממדים מודקרת לעינינו זמנתו של בלק. ככלב סתמי חשיבותו בסאטיריה. אבל בהיותו מקושר בגורלו של יצחק הריחו עולה לדרגת סמל מחריד. אינני רוצה להעלות את השאלה המענינה, אם בתכנית קדומה לא היה תפקידו של הכלב שונה מזה שנודע לו בספרנו ואם לא חל במשך עבודתו של המשורר שינוי עקרוני בתפיסתו את בלק. כמעט שהייתי נוטה לדעה שבראשית הדברים לא נחרטמו את בלק. כמעט שהייתי נוטה לדעה של בלק זהו של יצחק, לחטיבה אחת. אבל מאחר שהרומאן "חמול שלשום" מעמיד אותנו בפני אחדות מחושבת, יש לציין ככעיה האמנותית הקשה והמענינת ביותר בספר כולו את בעיית אחדות אישיותו של הכלב, שמשקלו האמנותי שונה במקומות שונים של היצירה. פעמים שאין לו אלא משקל סאטירי, ופעמים שהוא נהפך לסמל, שהוא מנסה להביע מה שאינו ניתן להבעה. זה המיד תפקידו ביחסו ליצחק. פה יש לציין שבכלב, לאו דווקא בבלק, מדובר כבר הרבה פעמים בקשר עם יצחק עוד לפני פגישתו עם בלק. ברוב המקרים מדובר בכלבים בקשר עם נשים, או שהכלבים מופיעים כחברים של בני אדם, שכבר הם בזים לנשים אחרים שהתירו אותן. כאן הכלבים מסמלים את העבירה, את החאורה, או את היחס האסוציאלי. "הרגל המתוקה"

אחרי סוניה או סוניה אחרי יצחק? מי פה היה המניע, מה האחראי? שנייהם או אחד מהם? ואין לפקפק בכל עומסם וכובדם של רגשי חטא, שמטירידיים את יצחק כל ימי חייו בשל "בגידתו" ברכינבייב, שבעיני רבינוביץ מעולם לא הייתה בגידה. אמנם היינו יכולים לשאול, ומה ענין הכלב לענין האשה בכלל ולסוניה בפרט? אולם, אחד מתפקידי העיקריים יאה דווקא להראות שקשר כזה קיים.

מעשה יצחק — יהיו נימוקיו העמוקים אשר יהיו — מקרבים את הכלב קרבה מסוכנת לתחמון הפנימי של האדם. פורענות איומה הוטלה על הכלב. אותו "בעל הכלי הלח" הוא שגרם לו להיות נרדף. שתי המלים שהצבע כתב על גבי עורו שינו כהרף-עיץ את עולמו הכלבי, את מקומו בין בני-אדם. ומשום כך, הואיל ורק בידי האדם פתרון-החידה, מוכרח הכלב להיכנס לתוך תוכו של עולם האדם. בהרפתקאותיו של הכלב מודקר משום כך, אם גם מפרספקטיבה כלבית כניכול, העולם האנושי. מאחר שממורד אשמתו של האדם הוכנס הכלב, אם כי בלא יודעים, לתוך האווירה האנושית הפנימית, עדים אנו למחזה רמאי-דימוני. הכלב המתפשט אצל האדם את פתרון החידה הגדולה והאיומה, השואף שהאדם יקרא את שתי המלים "כלב משוגע", כדי לגלות את הסוד שבשינוי מהותו הכלבית. — אותו כלב חושף במעשיו, גם כן בלא יודעים, את מהות האדם. מתוך מימד אמנותי-נפשי מסוים מטשטשת הסאטירה ההימונית של עגנון את שני העולמות. אבל הסאטירה היא רק השכבה הראשונה, החיצונית של הענין. אלמלא נתקשרו חיי הכלב בחיי הגיבור יצחק קומר, אפשר שהיינו יוצאים ידי חובה בדברנו על סאטירה דימונית הנובעת מתוך החישוף החדי של האדם להפיר הכלב. הכלב במעשי הכלב. — ורק פרט אמנותי נחמד היא העובדה, את עצמו במעשי הכלב. — ורק פרט אמנותי נחמד היא העובדה של שהכלב מצליח בתפקיד זה הרבה יותר מהאדם. נסיונותיו של הכלב לגלות את דרכי האדם עולים לו יפה, אף על פי שהוא

לכם, הלא אפילו את נשיכם אתם מכים" (139). גם פה דובר על הכלב בקשר כפול עם נשים. מלבד זה מכיל קטע זה ברמזה בועיר אנפני, כפתרון אפי מוקדם, את פגישתו הראשונה של יצחק עם בלק: "אמר יצחק, ואני יכול לעשות לך כלב ירוק". הכלבים, כמוהם כנשים, אינם מסוכנים אם שולטים בהם ביד רמה. גם בפרק המספר לנו כיצד יצחק קונה לו מיטה, מוכיר צננון כלב אחד: "עם שיצחק מהלך פגע בו כלב. הביט הכלב בבריה של אדם שנחמקל בו ואינו בועט בו. והביט יצחק בכלב שפגע בו ואינו נוכח בו" (204). הכלב אינו מביז את יחסו הרך של יצחק אליו, כאילו בזה ירד ערכו של יצחק בעיניו. וגם יצחק תמה על שהכלב אינו נוקט כלפיו לכחמילה עמדה אייבת. — דבר זה מגלה שיצחק אינו בטוח בכוח שלטונו על עולם הכלבים.

בוא וראה: כלבני של "הרגל המתוקה" שאינם מעיזים לפתוח את פיהם כנגד אדונייהם, מסוכנים הם ליצחק. שלוש פעמים מספר לנו צננון איך כלבו של הרגל המתוקה מתקיף את יצחק: "קפץ עליו כלבו של הרגל המתוקה" — "קפץ עליו (על יצחק) הכלב פתאום והפסיקו, גער בו הרגל המתוקה" — "שמע הכלב וקפץ על יצחק" (425—430). הכל תלוי בטבעו של אדם. יש אדם שטוב היה לו אלא ללא בא במגע עם עולם הכלבים. ויש כאלה שיודעים להסתדר אחר מהלכה, כפי שהם יודעים להסתדר למשל — עם נשים.

ברור שמחובתנו לבסס יותר את הענין הזה. אמנם מורה השוואה זו, אבל את נכונותה אפשר להוכיח רק על פי החוקיות הפנימית של היצירה. בעמוד 375 אומר צננון על "הרגל המתוקה": "— כשם שמספר על בני אדם כן מספר על כלביו. על הכלב שהיה לו ועל הכלב שיש לו ועל הכלב שנמלגלג ונא בין שניהם". כשם שאין הוא מקשר את נפשו בנשים כך הוא מותר בקלות גם על כלבים. לאדם שהחזיר לו את כלבו שהיה רץ אחריו, הוא אומר: "...אם בא אצלך ישב

טיפוס מענין זה שמכיר את הנשים, השתחרר מהן וחי עם כלביו. "היה דר בתוך החולית שאצל הים רחוק מז כלביו" (2). הוזה אומר: הוא אסוציאלי. הוא אינו עוסק במלאכה קבועה: "הוא היה שרוי בלא אשה, ופעמים שאשה באה אצלו וישבת עמו עד שאומר לה עד כאן אחותי. מכאן ואילך מבקש אותו אדם לגרד את רגלו. בין אותן שהיו רגילות לבוא אצלו היחה אשה אחת עשירה — שנישאה לו לרגל המתוקה ואחר שבעת ימי המשתה נתגרשו".

הרגל המתוקה נזהרה מלהיכנס בקשרים קבועים עם נשים. הנשים משמשות לו רק כמין שעשועים של ערואי. משום כך אין הן מסוכנות לו. בודד הוא יושב לפני צריפו על שפת הים, "מלמד את כלבו קפיצות של חכמה". ראוי לציין ששמו האמיתי של הרגל המתוקה הוא לייכטפוס, המעיז על יחסו לק ליעניני החיים. כך הוא יודע להסתדר עם נשים ועם כלבים. באחת משיחותיו הראשונות עם יצחק הוא מדבר "על מיני נשים שסבורות שאין אדם יכול להתקיים בלא עמהן. וצריך אדם להתרחק מהן" (75).

כלב נזכר כשהמשורר מוזאר את אהבת יצחק לסוניה. כבר בליקורו הראשון בחדרה של סוניה רואה יצחק: "מטה וספה — — — היתה מכה בשימיכה צבעונית שכלב צהוב מרוקם עליה" (115). ובמקום אחר: "אשר מי שיושב בצל נפש אהובה ואינו בודד ונעזב כמדובר". "שופים היו ימים אלו טובים מדם הלילות — — — חוזר לו יצחק מאצל סוניה שמח וטוב לב... שומר לילה יש סמוך לבינתו של יצחק — — — שאין לו כלום חוץ מכלבו". שני דברים חשובים פה. שומר זה, איש בודד שאין לו כלום חוץ מכלבו, הוא חי עם כלבו בשלום כמו הרגל המתוקה. בניגוד לרגל המתוקה בורח יצחק תמיד מפני הכרידות. הרגל המתוקה וגם השומר מושלים ביד רמה גם בכלבים וגם בנשים. "אמר השומר אני הייתי מוציא את המקל מתוך שיניו של הכלב ומכה בו את הכלב. אמר יצחק מי ידמה

2

בארץ הנכספת חי יצחק קומר, אף שהוא עזוב את מנהגי אבותיו, את חיי ההווה רק מתוך האספקלריה של העבר. אינו חשיבות נודעת לשלשלת היוחסין המקשרת אותו עם ר' יודיל זקנו; בשלבים שונים של חייו בארץ הקדושה הוא רואה את דיוקן ר' יודיל נגד עיניו; ביודעים או בלא יודעים נשאר ר' יודיל ליצחק חכרנו מופת ודוגמה. בשעת נסיעתו בעגלה ליפו, בצאתו לברר את העניינים עם סוניה אחרי שהתאהב בשפרה, מופיע לפניו ספק בהקניץ ספק בחלום ר' יודיל, גם ר' יודיל נסע לשם הכספת כלה. אבל "ר' יודיל זקנך חסיד גדול היה ומימינו לא עשה שום תנועה שלא לשם שמים. — וכפך ליפו אנו נוסעים, מה נאמר לסוניה בשעה שנבוא אצלך? — להיכן אתם מובילים, מה נאמר לסוניה שכמותכם? סבור אתה כלפי המוסים נאמרו הדברים, לא נאמרו אלא כלפי עצמנו. סבור אתה שדרד משל נאמרנו, לא כן, אלא בפשטות נאמרנו."

נסיעתו זו של יצחק חושפת לפנינו את תהומות נפשו. שהיא עצמו אינו יודע עליהן באופן ברור, כפי שאינו יודע אם במתכוון או שלא במתכוון כתב על גבו של הכלב מה שכתב. אבל כשם שהקריאה: "להיכן אתם מובילים אותנו מנוולים", מכוננת לסוסים ועוד יותר לעצמו, כך גם המלים "כלב משוגע" מביעות בלא יודעים משהו אחר לגמרי. שהרי תיאור נפלא זה של נסיעת יצחק מגלה לנו את חלומותיו לא בשפרה — אלא בסוניה. אפשר לומר שאל שפרה הוא בורח מפני סוניה ומשפרה הוא בורח אל סוניה. אבל כל ההתראות הזאת עם סוניה שרית היא בהחלט, נסיון להחיות מה שמת מזמן. לאמינתו של דבר נסיעה זו אל סוניה היא בגידתו האיומה ביותר. אילו קיבלה אותו סוניה בפנים אחרות לא היה חוזר לעולם לירושלים, לא היה חוזר לשפרה. אבל לא איש קל דעת, לא "לייכטפוס" עושה פה מה שהוא עושה, אלא אדם בעל חיות עמוקות, כבדות, איש המצטרף המתרחק מרחק רב ממקורו. המתרחקות זו היא תשאו הטראגי.

עמל — ששם הניחוי והלך אצלך, סימן שאינו מוצא קשרים רוח מבייתו". להתפרצות יצרניו של הרצל המתחזקת יש רק אופי ערואי. הוא שולט בהם מפני שאינו מעניק להם חשיבות. לא לכתו, לא לחבריו, לא למלאכתו, לא לנשים ולא לכלבים, הוא אינדיבידואליסטן קיצוני. אדם בלתי חלוי. לא העבר ולא ההווה אינם מכדידים עליו. כל תופעה נהפכת אצלו לאפיוזודה בלבד. וכשום דבר אין הוא קושר את נפשו לחלוטין. בזה הוא היפוכו של יצחק, החלוי באופן עמוק מאוד בעברו, בשרשינו, ומשום כך המסיה הקטנה ביותר ממקורו מוזנחת אותו. מוציאה אותו מכליו. כל פיתויי המאוהה והיצרנים מסתנים אותו מפני שיצחק חי את הכל בכל נפשו. משום כך הכלבים מסוכנים לו. מפניהם אין הוא בטוח בעצמו — כשם שאינו בטוח מפני הנושים.

אחר לגמרי הוא רבינוביץ ירידו. היום הוא כארץ-ישראל ומחר באירופה, היום הוא אורח את סוניה ומחר אשה אחרת. הוא מצליח אצל הנושים. הכלבים עוזרים לחכמותיו. הוא יודע מתי לחלוק להם מכות ומתי "שוקולד וצוקר". בפעם השנייה הוא בא לארץ-ישראל בחברת אשתו העשירה: "היאך הגיע רבינוביץ אצל אותה אשה? כל ב קטן היה לה והיה רבינוביץ נותן לו שוקולד וצוקר. נתחבב רבינוביץ על הכלב ועל אדוניתו של הכלב, הניחה את בעלה והלכה אחר רבינוביץ" (מ5). פה כבר מתגלה הקשר הסמלי שבין שלושת היסודות: הכלב, האשה, החטא — הבגידה, הכלב מקשר בין האשה לבין הגבר ומחטיא אותו. הוא הסמל לחאוה, לעבירה, לזכות קדושים, להשתוללות היצרנים, לטירוף, לשוגעו. אבל רק לגבי מי שמרגיש את עצמו קשור בעומק נפשו אל מסורת העבר, נהפך הכלב לסכנה. מהכלב מפני שעצם הבעיה אינה קיימת לגבינו. לייכטפוס — הרצל-המתחזק — ורבינוביץ עומרים כבר מחוץ למעגל המסוכן. מהכלבים אינם פוגעים בהם.

כאותם שעושים להם שחוק בכלבים, מראים אומצה של בשר לכלב, כיוון שהכלב קופץ ליטול, מרחיקים ממנו את הבשר, לטוף הוא משתטה מחמת תאוותו.

פה מרובים כל המוטיבים החשובים להסבר היחס שבין הכלב לבין יצחק. העבירה היא במקום אחד ובעל העבירות במקום אחר: סוניה היא בפני ויצחק בירושלים. בעל התאוה דומה לכלב. התאוה משטה את הכלב ואת בעל העבירה, הפיתוי — החטא המסוכן והקדום ביותר — זו האשה.

בשביל הרבינוביצים אינם קיימים עוד לא מאה שערים ולא העבר. אמנם מעין מה שאירע לרבינוביץ יארע ליצחק, אך פני הדברים שונים לגמרי. הדבר האחד פה ושם גורם כמוכך תוצאות שונות: "וראה זה, מעין מה שאירע לרבינוביץ אירע ליצחק". הכוונה לתיאור "איך רבינוביץ הגיע אצל אותה אשה". פעם אחת עשה יצחק בשכונה אחת — ונא כל ב ורכץ לפניו. יצחק לא החליקו לכלב ולא נתן לו צוקר ושוקולד... וכתב על עורו דברים של דופי" ועכשיו מתאר המשורר באופן מפורט כיצד הפגישו עם הכלב גרמה לו ליצחק להתקרב אצל שפרה. אבל אנו יודעים, והמשורר מכליט כמה פעמים את הדבר, שפרשת הכלב התחילה עוד לפני כן. שם, כפני, אחרי נסיעתו של רבינוביץ.

1

נסיחתי לגלות את חטאו של יצחק, שאותו אפשר להבין כראוי רק בשים לב ליחסו המיוחד, לעמדת בנינים כפיקול שלו, כלפי עולם האבות. הא בהא תליא: עבירה גוררת עבירה, אמנם אחריהם אשמים שיצחק לא נשתרש באדמת הארץ הקדושה. אבל מי יודע אם גם סוניה לא הייתה הגורם האחרון לדבר? אחר התאוריים המוצעיים ביותר נתן עגנון בהצלחתו לפנינו את חלומו של יצחק לפני נסיעתו האחרונה לירושלים אחרי הפגישו עם סוניה: "אולם סמור לבוקר שמע קול גמרא — הפיץ יצחק מדעתו שר' יודיל זקנו הוא שלומד. והואיל שזקנו כפר

פה אנו נמקלים בטרואגיות אמותיה, במלחמה של ערך בערך בין העבר המטובל עם סולם הערכין שלו, לבין ההווה החדש. המשנה לגמרי את מהות החיים היהודיים ועמדם את התפיסה המוסרית. כמו ביצירה כולה מסמלים חיי יצחק יפה את האיבקותו הקשה של עמנו בין ערפי העבר ובין ההווה שקלטי

פניו חסר עדיין קווים ברורים.
במקום אחר ציינתי את השיבות הגזון המיוחד של הבעיה הדתית ביצירותיו של עגנון. נסיתי להסביר את המתחיות הפנימית האינדיבידואלית שבסיפוריו, המתפשטת לה מוצא כה מעניין במספר המעשיות. רק בשים לב לצביון המיוחד שהכעיה הדתית לובשת אצל עגנון, אפשר להבין כראוי את גורלו של יצחק ואת הסתבכותו הדימונית בחיי הכלב בלק.

שונה מרוב חבריו חי יצחק בשני עולמות כאחד. הרב מנחמק"ה למשל חי בארץ הקדושה את חיי האבות. יצחק חי עם ר' יודיל זקנו, עם אנשי עירו, ר' אלטר שר"ב ועם ר' חיים פראל. אבל הוא חי גם את החיים החפשיים החדשים, הוא אינו מקיים מצוות ומתהלל את השבת — ולפעמים הוא מתפלל ונוכנס אפילו לבית המדרש שבמאה שערים כדי לשמוע את הדרשן ר' גרונם יקום פורקן. כל הגיגותיהם האלה בולטים עוד יותר מחור שרחוקים הם מלחופיע בסתירות אינטלקטואליות. בתחילתו חי יצחק חיים שונים שאין פשרה ביניהם. אבל לחיים כאלה מסוכנים באופן מיוחד הכוחות העמומים של היצרים, המגלים לפתע את הסכנה שבעין — כך נעשה הכלב מסוכן ליצחק ורק לאנשים שכמוהו. מחור סולם הערכין של המסורת, נתפסת כל דיס-הרמוניה שבחיים כחטא, כעבירה: "פעם אחת נודמן יצחק לבית מדרש אחד והיה שם דרשן ר' גרונם יקום פורקן והיה צורף — כגנות בעלי עבירה שיצרים מפתה אותם לעשות עבירות וכשרואה יצרים שנמשכים אחר העבירות הריחו מייקרן לפניהם — לטוף מושך את העבירות למקום אחד ואת בעלי העבירות למקום אחר, עד שיוצאות עיניהם ואינם נהנים כלום.

לגמרי על כל מגע עם הדברים, שהיה מחייב אותו להגיע אתם לקשר אחר מאשר קשר פורמאלי. אם תרצו מסמל ארוף את היוצר האמזרי הנותן ליצוריו שבהם הוא מטפל חיים נצחיים ע"י כך — שהיה נוסל את נפשו. יחסו לכל חי הוא יחס דימוני שמחוץ למחיצת האדם. הוא מייצג את הצד הנבילי-אנושי הקר שבאופיו של כל יוצר גדול. כל תופעות החיים נהפכות לו לחומר. הוא "יושב כאדם הראשון בגן עדן בלא אשה, בלא בנינים, בלא דאגות, בלא צרות, ביץ כל מיני בהמות חיות ועופות, שרצים ורמשים ונחשים — — — והוא דר עמהם בשלום ואפילו נוטל את נפשו און תובעים דמם ממנו, הואיל וזוכים ליכנס על ידו למוזיאונים הגדולים — — —". במלון ביפו נוכר יצחק בלא שום קשר בארץ-לפתח עולה בדעתו שמעולם לא ראה אצלו פוחלץ של כל-ב. תיכת אחרי זה מהרהר הוא בסוגיה ובשפחה (392). ארוף ויצחק הם הניגודים הגדולים ביותר שבסיפור, ארוף חי ממש מעבר לטוב ולרע, הרבה יותר מהרגל המתוקה. הוא, היוצר האמזרי, צומד בעולם שמתוכו הוא משתלט על כל היצרים, על כל ההארות. הוא חי עם כולם בשלום. אבל שלום זה דומה לשלום של בת-קפרות.

כונתי העיקרית היחה לברר את מימד הסמלי שבפרשת הכלב בהשתכונתו ליצחק. על הצד הסאטירי לא דיברתי. הוא אינו העיקר. הוא מייצג, כאמור, את השכבה החיצונית, הפשוטה של הדברים, שאפשר להבין אותם גם מן הצד.

ענין מיוחד וחשוב מאוד הוא התפקיד לקבוע את מקומו של "תמול" שלשום" בתולדות הסיפור החברתי העברי. זהו ענין בפני עצמו. מכל מקום, יצירתו זו של עגנון פותחת בספרותנו אפשרויות חדשות לסיפור החברתי. מקומו של "תמול שלשום" הוא בין היצירות הספרותיות הגדולות ביותר שבספרות העולמית של המאה העשרים.

אינו בעולם התחיל מלמה בלבן שאין זה אלא הוא עצמו. בתלום זה מזדהה יצחק עם זקנו המת. זה כבר מרמז בשפת הסמל עד היכן הגיעו הדברים. הטא וכפרה. המוות. ועוד פעם צף ועולה הנושא העיקרי, הנושא אשה: "יכנס שדכן ותציע לו שידוד". אבל מאוחר כבר, מאוחר מדי: "נתמלא כל החדר כולו לוכשי שלמות ועטורי תפילי". סמל זה ידוע ביצירותיו של עגנון. המתים מבקרים אצל יצחק, ובעקבות איומה, תרואה בהקיק רק את ההמשך של עולם החלומות, מוסר יצחק בתחנת הרכבת את הפציו לסבל משונה, העומד יחיד מן הצד: "סבל זה סבל של חברה קדישא היה שאומנתו לשמש את המתים". — בזה נהרץ גורלו של יצחק. פה מתברר הקשר הפנימי בין יצירה זו לבין "ספר המעשים" בצורה המשכנעת ביותר. כל מעשי בלק הנוספים ביחסם לאיבור הסיפור הולכים ומתפתחים מתוך חוקיות אימאננטית, הנובעת מתוך ההנחות של הסיפור. אין זה מקרה שיצחק מת אחרי חתונתו. אין אחר שגשמתעבד לגמרי, אם גם במופן הטוב ביותר, לאשה. אין כבר תרופה לענין לאחר שנפגע מיסודו. לקורא הזהיר הלא נחבר, על אף המפנה החיוכי בהחלטי של האיבור בסוף הספר, ואף שהמשורר מעניק לו טוהר ואצילות, שמשוהו פה לא היה כשורה מלכתחילה — ואין זה מקרה שהכלב נוטד את יצחק דווקא על יד בית-המדרש שבו דורשר גרונם יקום פורקו. כן אין זה מקרה שהכלב נוטד אותו אחרי שיצחק גילה את הסוד, שהוא עצמו כתב את המלים ומשום כך אין פה שום סכנה.

י

מן הראוי להוכיח, בקשר לפרשת הכלב ומשקלו הסמלי, את אישיותו של ארוף. ארוף מטפל בעורות של חיות ועופות, שרצים ורמשים. ארוף הוא הטיפוס האסוציאלי הקיצוני ביותר של הסיפור. הוא חי בשלום עם כל החיות. לא תז ולא הכלבים מסוכנים לו. הוא חסר כל יחס חי לבריות. אותו מענינים רק הפחלצנים. ארוף הוא סמל האומן המסתכל מן הצד, המרוחר